
ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

*В.А. Головенько,
кандидат політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту економічного прогнозування
НАН України*

Під час відкриття XVII міжнародної виставки-ярмарку „Агро-2005” у червні 2005 р. Президент України Віктор Ющенко, підкресливши неабияку роль українського села у творенні славного історичного майбутнього та сьогодення нашої держави, заявив, що наступний рік буде оголошено роком українського села. „Ми зробимо все, аби наше село встало з колін. І це не просто слова, не політична декларація. Адже якщо ми загубимо село, ми загубимо країну. Загубимо не тільки корені ідентифікації українців як нації, а ключовий для України економічний сектор”, – констатував Президент України [1]. Він також повідомив, що віднині держава всіляко заохочуватиме молодь, аби та опанувала аграрні професії та їхала працювати на село.

Актуальність проблеми, така постановка питання зумовлені об’єктивними причинами. З одного боку, в Україні село завжди відіграло особливу роль в житті суспільства. Хоча воно постійно зазнавало значних матеріальних і демографічних втрат (так, лише впродовж XX ст. чисельність сільських жителів зменшилася майже вдвічі, якщо в 1913 р. частка сільського населення у структурі населення країни становила 80,7%, то 2000 р. – 32,6%), місце села в суспільному розвитку країни, в її поступі вперед не втрачало своєї важливості. На нашу країну припадає майже третина запасів чорнозему та 27% орної землі в Європі [2, с.181]. У 1990 р. агропромисловий комплекс давав близько третини валового внутрішнього продукту країни, що дозволяло вважати її індустріально-аграрною державою. Необхідно враховувати й те, що село для українського народу було і залишається матеріальною та духовною основою її буття, джерелом менталітету, оберегом духовної пам’яті. Думається, що відомий вислів Шарля де Голля „Місто – це столиця країни, центр науки та торгівлі, село ж – колиска нації, серце народу”, є визначальним не тільки для Франції, а ще більше для України. Від того, наскільки цим переймається, наскільки це засвоїло підростаюче покоління, значною мірою залежить майбутнє українського села, країни в цілому.

З іншого боку, глибока економічна криза 90-х років і соціальні втрати, якими супроводжується реформування аграрної сфери на нинішньому етапі, зумовили такі негативні явища, як низький рівень зайнятості сільських жителів, їх зuboжіння, занепад соціальної інфраструк-

тури села, наростання депопуляції, прискорене обезлюднення і відмирання сіл. Такий стан справ призводить до того, що сільське господарство стає для сільських дітей та молоді неперспективною сферою діяльності, а саме село – непрестижним місцем проживання. Так, за даними соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”, яке у травні 2003 р. провів Український інститут соціальних досліджень серед учнівської молоді віком 16–17 років, серед старшокласників сільських навчальних закладів лише 11% хотіли б у майбутньому жити у селі, тоді як 25% – у столиці, 22% – у великому місті [3, с. 146].

Проблеми соціально-економічного становища українського села, демографічних, культурно-освітніх трансформацій, що відбуваються нині там, постійно перебувають (хоча нині й набагато менше як раніше) у сфері наукових інтересів багатьох дослідників. Серед вітчизняних вчених можна виділити роботи Бугуцького О.А., Гайдуцького П.І., Лібанової Е.М., Остапко Т.О., Прокопи І.В., Саблука П.Т., Сахацького М.П., Стешенко В.С., Рогожина О.Г., Шепотько Л.О., Якуби К.І. та ін. На особливу увагу заслуговують такі колективні праці, які були підготовлені та видані впродовж останнього часу: Державне регулювання соціально-економічного розвитку села. Збірник наукових праць. – К.: Інститут економіки НАН України, 1995; Аграрна праця та соціальний розвиток села. – ІАЕ УААН, 1996; Село: сучасна політика і стратегія розвитку. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997; Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. – К.: ІАЕ УААН, 2000; Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. – К.: ІАЕ, 2000; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 1. Потенціал сільського сектора. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 2. Соціальні ресурси сільських територій. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003; Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Збірник наукових праць. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2004.

Разом з тим питання впливу соціально-економічного становища села на становлення та розвиток дітей і молоді в цих працях майже не досліджуються. Останнім часом цій проблемі певну увагу було приділено лише в щорічній доповіді Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за підсумками 2003 року „Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення”, яка була підготовлена у 2004 р. в Державному інституті проблем сім'ї та молоді авторським колективом під керівництвом В.А.Головенька та О.О.Яременка [4].

Розгляд заявленої теми, як на нашу думку, необхідно розпочати із загальної характеристики українського села, сільського населення, місця в його структурі дітей та молоді.

Станом на 1 січня 2005 р. в Україні було 28 585 сільських населених пунктів [5, с.21]. За різноманітних перетворень, які відбуваються у поселенській мережі (створення нових, роз'єднання, об'єднання, зняття поселень з обліку тощо), їх кількість постійно зменшується: якщо в 50-х роках минулого століття налічувалося 42 тис. сіл, то нині їх залишилося менше 29 тис., тобто зникла майже третина [6, с.16–17]. Впродовж 1991–2004 рр. чисельність сільських населених пунктів скоротилася на 260 одиниць, причому за останні шість років – на 190 населених пунктів (див. табл. 1).

За величиною, щільністю розташування, рівнем благоустрою населені пункти на селі дуже різноманітні. В розрахунку на 100 кв. км території в середньому по країні припадає 4,7 сільського поселення, а в регіонах цей показник коливається від 2,3 у Херсонській, 3,0–3,7 у Луганській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській областях та АР Крим до 6,3–6,4 у Сумській і Полтавській, 6,9–7,4 у Хмельницькій та Тернопільській і 8,5 поселення у Львівській областях. За середньої людності одного сільського населеного пункту 541 чол. у Сумській області вона становить 294, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Жито-

мирській – 329–366, а в Чернівецькій і Закарпатській – понад 1350 чол., тобто у 3,7–4,6 раза більше [4, с.44]. 504 села України налічують понад 3 тис. осіб в кожному, в т.ч. 94 села мають населення понад 5 тис. осіб. Найбільше крупних сіл зосереджено в Закарпатті та на Одещині, в Поліських регіонах їх майже немає [7, с.290].

Таблиця 1**Кількість сільських населених пунктів в Україні, станом на 1 січня кожного року**

	1991	1995	1997	1999	2001	2003	2005
Кількість сільських населених пунктів	28845	28864	28834	28775	28651	28612	28585

Джерела: Населення України, 2002 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 317 с.; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 року, 2005 рік / Відповідальні за випуск Стельмах Л.М., Маляревська І.А. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 119 с.

Обезлюднення сіл, дедалі більше зосередження їх у групі найменших (якщо в 1991 р. сільські населені пункти за числом жителів до 100 осіб становили 20,1% від загальної їх кількості, то в 2001 р. – 22,7%, тоді як населені пункти за числом жителів понад 500 осіб – відповідно 39,4 і 37,0%) [8, с.13] свідчить про розширення середовища з найнесприятливішими умовами проживання в сільській місцевості. Адже в найменших і малих селах, як правило, відсутні заклади соціально-культурного призначення, найгіршими є житлові і комунально-побутові умови, транспортне сполучення і зв'язок, найскладніша демографічна ситуація. За даними суцільних обстежень сіл, які періодично (раз у 5 років) проводить Держкомстат України, станом на 1.01.2001 р. частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 22,7%, а в селах людністю до 100 чол. (такі населені пункти становлять 10% від усіх сільських населених пунктів) – 16,8%. Натомість при середній в усіх селах частці осіб віком 60 років і старше 25,4% в поселеннях людністю до 100 чол. ця частка перевищує 45% [4, с.44]. Протягом 1996 – 2000 рр. не було народжених у 10,7% сільських населених пунктів країни. На початок 2001 р. у 16,4% сіл не проживали діти віком до 18 років та у 5,4% сільських населених пунктах не було молоді віком 18–28 років [8, с.22].

Розробляючи типологізацію сільських населених пунктів для потреб державного регулювання їх розвитку, науковці Інституту економіки НАН України свого часу виділили категорію деградуючих поселень і запропонували здійснювати щодо них політику державного протекціонізму. Основні ознаки цієї категорії сіл – україн несприятливі умови проживання та втрата можливості відтворення населення на власній демографічній основі. До деградуючих відносять сільські поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50%, а в малих (до 200 чол.) – понад 40%. За останніми даними, їх налічується 7095, що становить чверть від загальної чисельності сільської поселенської мережі. Найбільше деградуючих поселень серед сіл Чернігівської (56%), Сумської (51%), Полтавської (42%), Харківської (37%) областей [4, с.45].

Станом на 1.01.2005 р. чисельність наявного сільського населення України становила 15 271,5 тис. осіб, або 32,3% від загальної кількості населення країни. Більше половини від усього населення селяни становлять у Закарпатській (63,0%), Чернівецькій (59,1%), Івано-Франківській (57,6%), Тернопільській (57,3%), Рівненській (52,9%) та Вінницькій (52,7%) областях, найменше сільського населення у Донецькій (9,7%), Луганській (13,7%) та Дніпропетровській (16,8%) областях [5, с.12]. З 1.01.1991 р. по 1.01.2005 р. кількість сільських жителів у країні зменшилась на 1 587,7 тис. осіб, або на 9,4%, хоча частка селян

у структурі населення країни майже не змінилася і залишається на рівні третини (у 1991 р. вона становила 32,4%, а в 2005 р. – 32,3%). Необхідно відзначити, що такий стан значно відрізняється від того, що було у попередні 20 років, впродовж яких частка сільського населення скоротилася на 13% [9, с.162]. Нинішнє зменшення кількості селян головним чином сталося в результаті природного скорочення населення (перевищення смертності над народжуваністю) (табл. 2).

Разом з тим останніми роками активізувалося міграційне скорочення сільських жителів: якщо в 2002 р. із села виїхало на 24,7 тис. осіб більше, ніж туди прибуло на постійне місце проживання, то в 2003 р. – на 32,0 тис., а в 2004 р. – уже на 44,7 тис. осіб більше.

Таблиця 2

Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) населення в сільській місцевості України у 1990 – 2004 роках, тис. осіб

	1985 р.	1990 р.	1995 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2004 р.
Кількість народжених	246,6	214,4	184,5	160,5	147,1	141,8	142,9
Кількість померлих	284,3	272,5	316,2	294,4	301,0	300,5	300,8
Природний приріст (скорочення)	-37,7	-58,1	-131,7	-133,9	-153,9	-158,7	-157,9

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Населення України – 2002. Щорічна аналітична доповідь. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. – 376 с.; Статистичний щорічник України за 2003 рік. – Державний комітет статистики України, 2004. – 632 с.; Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 264 с.

Кількість сільських дітей з року в рік як в абсолютних цифрах, так і їх частка в структурі населення села зменшується. При цьому, якщо в кінці 1980-х – на початку 90-х років цей процес дещо призупинився, то з середини 90-х років – знову прискорився (табл. 3).

Таблиця 3

Частка дітей та молоді у структурі сільського населення України

	1979	1989	1995	2005
Кількість сільського населення, тис. осіб	19 440,4	17 154,8	16 754,9	15 346,7
Кількість дітей віком до 18 років, які проживають на селі, тис. осіб	5 177,5	4 189,7	4 040,9	3 320,7
Частка дітей у структурі сільського населення, %	26,6	24,4	24,1	21,6
Кількість молоді віком від 14 до 28 років, які проживають на селі, тис. осіб	3766,0	3054,1	3093,9	3103,3
Частка молоді у структурі сільського населення, %	19,4	17,8	18,5	20,2
Кількість сільських дітей і молоді віком до 28 років, тис. осіб	7726,1	6394,2	6265,3	5499,9
Частка дітей і молоді у структурі сільського населення, %	39,7	37,3	37,4	35,8

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Молодь України (Короткий статистичний довідник). – К.: Український науково-дослідний ін-т проблем молоді, 1991. – 217 с.; Населення України, 1994 рік. – К.: Міністерство статистики України, 1995. – 603 с.

Інша ситуація склалася з молоддю. У 70–80-х роках її кількість зменшувалася, але з 1993 р., незважаючи на істотний механічний вплив сільської молоді в міста, на погіршення деяких інших демографічних показників, чисельність сільської молоді почала дещо збільшуватися: якщо на початок 1991 р. її було 3 049,8 тис., в 1995 р. – 3 093,9 тис., то на початок 2005 р. – 3 103,3 тис. Така тенденція характерна для цієї вікової групи по Україні в цілому: темп росту чисельності молоді в Україні за 1991–2004 рр. склав 101,4%, а у сільській місцевості відповідний показник є навіть трохи й вищим – 101,8%. Проте такі зміни у динаміці чисельності молоді сталися не в результаті поліпшення сучасних позитивних демографічних показників, а стали наслідком сприятливої ситуації у цій віковій структурі населення, що пов'язана із високою народжуваністю кінця 70-х – середини 80-х років минулого століття.

Це явище є швидкоплинним і, за прогнозами демографів, якщо демографічні показники 90-х років минулого століття залишаться такими ж і нині, найближчим часом почнуться зворотні процеси. Адже загальний коефіцієнт шлюбності на селі у 2003 р. порівняно з 1989 р. скоротився з 8,0 до 6,0. З року в рік зростає кількість консенсуальних (незарєєстрованих) шлюбів. Причому такі шлюби є більш поширеним явищем для села, ніж міста: у селі їх частка серед усіх шлюбів становить для чоловіків 8,8%, а для жінок – 8,9%, тоді як у місті відповідно – 6,0 і 6,1%. Серед сільських хлопців у віці 15–19 років такі шлюби становлять 27,6%, серед дівчат цього ж віку – 19,4% [4, с.15]. Хоча впродовж останніх 3-х років на селі, як і в країні в цілому, почала зростати народжуваність, проте вона все ще залишається набагато нижчою, ніж була на початку незалежності країни. Якщо у 1991 р. на селі народилося 211,6 тис. дітей, то в 2004 р. – 142,9 тис. Протягом цього часу загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення знизився від 12,6 до 9,1 народжених в розрахунку на 1000 осіб. Високою навіть для України серед сільської молоді є смертність. Її загальний коефіцієнт в розрахунку на 1000 осіб у 2004 р. становив 1,65, тоді як у місті – 1,34. На селі смертність майже в усіх вікових групах переважає середні показники по Україні – як серед чоловіків, так і серед жінок.

Загострення соціально-економічних проблем села спричинило занепад його виробничої сфери, зокрема сільського господарства. Заданими суцільних обстежень сільських населених пунктів, постійно зростає кількість сіл, в яких відсутні об'єкти господарської діяльності: з 1991 по 1996 р. вона збільшилася на 39,7%, а з 1996 по 2001 р. – у півтора раза і на 1.01.2001 р. становила 10 496 населених пунктів, або 36,6% від їх загальної кількості [8, с.49].

Якщо з 1956 по 1990 р. виробництво валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств України зросло на 208,4%, то впродовж 90-х років воно зменшилося на 48,5% [10, с.65]. У 2000–2002 рр. розпочалося певне зростання обсягів виробництва: у 2002 р. вони становили 122% порівняно з 1999 р. Однак надто складний за погодньо-кліматичними умовами 2003 р. призвів до погіршення економічного стану галузі. Валовий збір зернових культур становив лише 20,2 млн. т, що є чи не найгіршим показником, який був в Україні впродовж ХХ ст., в усякому разі менше, ніж у 1913 р. – 23,2 млн. т [11, с.172]. Було зібрано 13,4 млн. т цукрових буряків (у 1990 р. – 44,3 млн. т). Поголів'я великої рогатої худоби становило 7 712,1 тис. голів, що також менше, ніж у 1915 р. – 9 132 тис. голів [11, с.188]. Кількість свиней з 1990 по 2004 р. скоротилося з 19 427 тис. до 7322 тис. голів.

У 2004 р. ситуація дещо поліпшилася: обсяг валової продукції у сільському господарстві збільшився на 19,1%. Погодно-кліматичні умови минулого року в цілому були сприятливі для вирощування, перш за все, ранніх зернових культур. Виробники сільсько-господарської продукції всіх форм власності і господарювання одержали 41,8 млн. т зернових культур (включаючи кукурудзу), що більше, ніж у 2003 р. на 21,6 млн. т, або у 2,1 раза і є найбільшим обсягом виробництва зерна починаючи з 1994 р. Однак поголів'я великої

рогатої худоби все ж скоротилося майже на 10% і його кількість на кінець року становила 6952,7 тис. голів. Станом на 1 липня 2005 р. чисельність поголів'я великої рогатої худоби збільшилася до 7509,5 тис. голів, але порівняно з минулим роком це зростання на 6,6% менше. Протягом 2004 р. майже на 12% скоротилася й кількість свиней.

Розвитку агропромислового комплексу заважає наявність низки дуже складних проблем, які не лише перейшли у спадщину від старої адміністративної системи, а й стали результатом окремих помилок у його реформуванні, недостатній його послідовності. До таких проблем слід, насамперед віднести деформацію структури сільськогосподарського виробництва. Якщо на початку незалежності в Україні основним постачальником сільськогосподарської продукції були сільськогосподарські підприємства, то у 2004 р. уже 60,3% продукції галузі було вироблено господарствами населення, у т.ч. 54,5% – продукції рослинництва і 70,7% – продукції тваринництва.

Проте господарства населення, на жаль, знаходяться на найнижчому шаблі суспільної організації виробництва: через малі розміри вони є консервативними до науково-технічного прогресу і сучасної організації агробізнесу, не спроможними формувати мінімальні необхідні товарні партії стандартизованої продукції, яких потребує внутрішній і особливо зовнішній ринок. Хоча впродовж 90-х років минулого століття площі використання особистих підсобних господарств населення розширено більш ніж удвічі, вихід продукції в розрахунку на 1 га сільгоспугідь зменшився у два з лишком рази [12, с. 236].

У 1990 р. в українському селі з веденням сільського господарства було пов'язано 13–14% населення, здебільшого похилого віку або підлітків. На початку нинішнього століття – понад 50% [4, с.197]. Таким чином, маємо нині докорінну відмінність між нашим сільським господарством і аграрною сферою розвинутих країн світу. Там це – в основному вже постіндустріальна фаза. Наше ж сільське господарство, зосереджене в секторі так званих особистих селянських господарств, де 80–90% операцій виконуються вручну, виявилось відкинутим в доіндустріальну фазу.

Деформація сільськогосподарського виробництва проявляється також в істотному зменшенні частки тваринництва у валовій продукції: за роки незалежності вона скоротилася більше як на 11% [10, с.106].

Наступним проблемним питанням є те, що низькоефективними є не лише особисті селянські господарства, а й сільськогосподарські підприємства. Якщо у 1990 р., напередодні набуття Україною незалежності, майже всі вони і продукція, яка вироблялась ними, були рентабельними, то становище кардинально змінилося впродовж останніх 15 років: у 2002 р. кількість збиткових сільськогосподарських підприємств збільшилася у 125 разів, якщо у 1990 р. рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств становив 37,3%, то з 1996 р. він став від'ємним і в 2002 р. становив -1,9%, у 2003 р. – -0,03% і лише в минулому кліматично сприятливому році став позитивним – 12,6%. Однак зі збитками все ж завершили свою діяльність 33,9% сільськогосподарських підприємств. З 1995 р. збитковим є виробництво більшості основних видів продукції тваринництва.

У країні постійно спостерігається перевищення індексів цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження над ціновими індексами реалізації продукції сільського господарства, зокрема за підсумками 2004 р. вони склали 117,8% проти 105,7%. Внаслідок швидкої цінової лібералізації енергоринку протягом 1990–2000 рр. у структурі матеріальних затрат на виробництво сільгосппродукції витрати на пально-мастильні матеріали зросли від 5 до 24%, тобто майже у 5 разів [13, с.764].

Проблемним для сільськогосподарського виробництва є нерациональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення. Це особливо пов'язано з по-

гіршенням меліорації земель, зниженням їхньої родючості внаслідок недостатніх природоохоронних та агротехнічних заходів у землекористуванні. Так, у сільськогосподарських підприємствах катастрофічно скоротилося внесення добрив під сільськогосподарські культури: якщо у 1990 р. на 1 га посівної площі було внесено у поживних речовинах 141 кг мінеральних добрив і 8,6 т. органічних добрив, то у 2004 р. — уже лише відповідно 29 кг і 0,8 т. Причому останній показник у 15 разів менший за оптимальну норму внесення, передбачену для площ, зайнятих сівозміною.

З року в рік у сільськогосподарських підприємствах погіршується матеріально-технічна база, продовжує зменшуватися кількість наявної сільськогосподарської техніки. Так, якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства мали 495 тис. тракторів, 296 тис. вантажних автомобілів, то на кінець 2004 р. їх залишилися відповідно лише 195 та 149 тис. шт. Рівень зношеності тракторів становить 71%, комбайнів — від 73 до 98% [2, с.182]. Значна частина техніки застаріла не лише фізично, а й морально.

Розвиток агропромислового комплексу також стримує недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення. Якщо в розвинутих країнах підтримка сільського господарства є пріоритетним завданням державної політики (так, у США в середині 90-х років минулого століття субсидії становили 20% вартості сільськогосподарської продукції, у Канаді — 25%, Швеції — 50%, Японії — 80%) [14, с.38], то в Україні підтримка сільського господарства за останні роки зменшилася в 9 разів. Аграрний сектор поки що залишається найменш цікавим для інвесторів. Його інвестиційні ресурси формуються головним чином за рахунок власних коштів підприємств (близько 70%), переважну частину яких складають амортизаційні відрахування. Залишається вкрай вузьким сегмент довгострокового кредитування АПК. Потреба у довгострокових кредитах покривається лише на 2%. У 2004 р. інвестиції у сільське господарство, мисливство та лісове господарство хоча і зросли у 1,4 раза, але займають у загальному обсязі лише 4,5%.

Занепад виробничої сфери села є головною причиною масової незайнятості сільського населення. За даними вибіркового обстеження домогосподарств з питань економічної активності, приблизно 3 млн. чол., або більше третини працездатних сільських жителів є незайнятими. З року в рік у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві скорочується середньорічна кількість найманих працівників: якщо у 1995 р. їх було 3888 тис. осіб, то у 2000 р. — 2551 тис., а в 2003 р. — уже лише 1537 тис. осіб. Зменшується кількість зайнятої молоді: якщо в кінці 2001 р. тут було зайнято 310,5 тис. працівників у віці 15–28 років, які становили 15,1% до загальної кількості працівників галузі, то в кінці 2003 р. — уже відповідно 192,2 тис. і 13,6% [11, с.401, 408]. Нині кількість самозайнятих в особистих селянських господарствах перевищила кількість зайнятих.

Невтішними на селі є перспективи організації чи успадкування фермерського господарства: важкі умови функціонування більшості цих господарств стримують розвиток фермерського укладу, залучення до нього молоді. За даними соціологічних досліджень, лише 9% молодих селян організували власне фермерське господарство або збираються це зробити.

Гострота ситуації у сфері зайнятості на селі посилюється нерівномірністю, навіть протилежністю спрямованості динаміки розвитку міського і сільського ринків праці. До 2000 р. рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості був нижчим, ніж у міській. Та оскільки у містах цей показник почав знижуватися, а у селах — продовжував зростати, то станом на 1 січня 2005 р. рівень зареєстрованого безробіття сільського населення вже у 2,8 раза перевищував аналогічний рівень міського населення (відповідно 7,1% та 2,5% населення у працездатному віці). Як свідчить соціологічне дослідження, проведене Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у червні 2004 р., майже 2/3 сільської молоді (64%)

переконано, що у разі втрати роботи, її знайти у своєму населеному пункті буде дуже важко або майже неможливо (серед міської молоді про це сказали 22% опитаних).

Незайнятість призводить до масового пошуку сільським населенням роботи за межами своїх населених пунктів. Матеріали вибіркового обстежень населення з питань економічної активності не містять даних про сільських жителів, які тимчасово виїхали за кордон або на роботу в іншу місцевість і не перебували в домогосподарствах більше як 3 місяці: вони не підлягають обстеженню через тривалу відсутність. Відомостей про їх чисельність немає. З урахуванням існуючих оцінок загальних масштабів закордонної трудової міграції громадян України її можна визначити в межах 1,5–2 млн. осіб, з яких більшість становлять сільські жителі. Це, вочевидь, економічно активне населення, яке, на жаль, не знайшло застосування своїм силам і здібностям на Батьківщині. І хоча зароблені на чужині гроші, як правило, пересилаються родинам і, відповідно, допомагають їм виживати чи навіть поліпшувати добробут, тривала відсутність трудових мігрантів у сім'ях, а одружені чоловіки і заміжні жінки більшою мірою залучені до трудової міграції, ніж особи, які ніколи не перебували в шлюбі (за даними обстеження українських трудових мігрантів, яке проводилося в 2003 р. в Італії, тільки 6% жінок не мають дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома 1–2 дитини, а майже 8% – 3 і більше) [15, с.173–174], призводить до негативних соціальних наслідків: бездоглядності дітей, розлучень, занепаду моралі тощо.

Незайнятість є однією з найголовніших причин бідності на селі. Якщо в цілому по країні зміни, які відбулися останнім часом у ситуації з бідністю, можна вважати позитивними, то на селі у цій сфері спостерігається погіршення – починаючи з 2000 р. щорічно рівень бідності в сільських домогосподарствах зростає на 2 в.п. При цьому найуразливішими залишаються сім'ї з двома і більше дітьми [15, с.60].

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., майже третина сукупних ресурсів сільських домогосподарств (у 2003 р. – майже дві п'яті) формувалася за рахунок грошових та натуральних надходжень від їхніх особистих підсобних господарств. Грошова частка в загальних доходах сільських домогосподарств у 2004 р. становила 79,7% (у 2003 р. – 72,5%), тоді як в середньому по країні – 88,7% (у 2003 р. – 84,8%). Заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою серед галузей економіки: у 2004 р. вона становила 295 грн. на місяць, що у 2,5 раза менше, ніж у промисловості, у 2,4 раза менше, ніж в будівництві, у 4,3 раза менше від зарплати тих, хто займається фінансовою діяльністю. Заробітна плата сільського виробника становила лише 50,1% від середньої по економіці країни (у 1990 р. – 95%) [19, с.178]. Для села все ще актуальною залишається проблема невиплати зарплати. Так, станом на 1 січня 2005 р. якщо в цілому по країні кількість працівників економічно активних підприємств, яким не виплачено заробітну плату, становила 5,1%, то в сільському господарстві та пов'язаних з ним послуг вона була у 3 рази більшою – 15,5%.

Рівень і структура споживання основної маси сільських сімей поки що залишаються близькими до відповідних показників слаборозвинутих країн. У 2004 р. три чверті сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати менші від прожиткового мінімуму (у 2003 р. – 84,9%). Витрати на харчування (включаючи харчування поза домом) становили 64,3% сукупних витрат (у 2003 р. – 66,1%), або понад 70% споживчих сукупних витрат (у 2003 р. – 72,9%). Серед промислових товарів і послуг, що їх придбають селяни, переважають найнеобхідніші – одяг, взуття, мило, пральні порошки, електроенергія, газ, тверде паливо. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., за прожиткового мінімуму 362 грн. середньодушові грошові витрати 34,7% сільських домогосподарств становили до 180 грн. у місяць.

Середній рівень сукупних витрат (в розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць) є найнижчим саме в сільській місцевості і становив у 2004 р. 294,5 грн. (у 2003 р. – 235,9 грн.), тоді як у малих містах – 322,5 грн. (у 2003 р. – 271,6 грн.), а у великих містах – 399,7 грн. (у 2003 р. – 325,2 грн.). При цьому середньодушові витрати домогосподарств з дітьми становили лише 72% аналогічного показника в домогосподарствах без дітей. Витрати на селі менші, ніж у містах: на освіту – у 2,2 раза, товари і послуги зв'язку – 2,9, відпочинок і культуру – 2,6, придбання одягу і взуття – в 1,4 раза [20, с.180].

Щоб виручити гроші, потрібні для придбання найнеобхідніших промислових товарів і послуг, сільські жителі нерідко вимушені продавати продукцію особистих господарств, відмовляючи собі у повноцінному харчуванні. За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2004 р., в розрахунку на душу населення на селі споживали менше, ніж у містах м'яса і м'ясопродуктів, риби і рибопродуктів, яєць, фруктів, ягід, горіхів і винограду, овочів і баштанних, натомість більше споживалося хліба і хлібних продуктів, молока і молокопродуктів, картоплі та цукру. У сільській місцевості споживання продуктів, які містять білки і вітаміни, є найнижчим по країні. При цьому необхідно враховувати, що в домогосподарствах без дітей у 2004 р. в середньому на одну особу молока і молокопродуктів споживали в 1,3 раза більше, ніж у домогосподарствах з дітьми, м'яса і м'ясопродуктів, овочів і баштанних, олії та інших рослинних жирів – відповідно в 1,4 раза, риби і рибопродуктів – в 1,7 раза більше.

Як засвідчило вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, яке провів Держкомстат України у жовтні 2004 р., сільські домогосподарства значно гірше, ніж міські забезпечені товарами тривалого користування. Для аналізу товари тривалого вжитку дослідники об'єднують у так звані „майнові набори”, до яких входять: холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина та пилосос. Так от, холодильники мають 83% сільських домогосподарств (міські домогосподарства – 96%), кольорові телевізори – відповідно 63 і 87%, пральні машини – 63 і 78%, пилососи – 33 і 66%. Частка сільських домогосподарств, які мають такі сучасні товари тривалого користування, як мобільні телефони, мікрохвильові печі, програвачі CD-дисків, кухонні комбайни, комп'ютери та відеокамери, у 2,8–6,3 раза нижча, ніж серед міських домогосподарств [20, с.13].

Незадовільними на селі є *умови проживання*, хоча, з одного боку, слід зазначити зростання темпів індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості – у 2002 р. вони склали 106,1%, у 2003 р. – 113,3%, у 2004 р. – 135,3% і випереджають темпи зростання у міських поселеннях. Проте, якщо в 1990 р. у сільській місцевості було введено 3423 тис. м. кв. житлових будинків, то в 2004 р. – лише 1828 тис. м. кв. [11, с.236]. Середня забезпеченість житлом на селі (24,4 кв. м. на 1 жителя) вища, ніж у містах (20,5 кв. м), але за якісними характеристиками, комфортністю сільське житло істотно поступається міському, про що, зокрема, свідчать дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у листопаді 2004 р. (табл. 4).

Частка домогосподарств, що задоволені своїми житловими умовами, у селі становить 37,5%, тоді як у місті – 45,8%. Матеріали обстеження засвідчують, що чим більше у сім'ї дітей, тим нижчий ступінь задоволення домогосподарств своїми житловими умовами: якщо серед сільських домогосподарств з однією дитиною дуже незадоволені, незадоволені чи не дуже задоволені своїми житловими умовами 60,7%, то з трьома і більше дітьми – 72,7% [16, с.55, 59].

В Україні водопровід мають 6,5 тис. сіл (23% від загальної кількості), каналізацію – 813 сіл (2,8%), постачання природним газом – 8,7 тис. (30,3%). Кількість газифікованих сіл щорічно збільшується, а от кількість сіл, що мають діючі водопроводи, зменшується: у 2000 р. їх налічувалось 6651, у 2002 р. – 6506, у 2004 р. – 6375 [11, с.464]. Частина водопро-

водів, що раніше діяли завдяки підтримці сільськогосподарських підприємств, припиняють роботу після її втрати. Жителі ж більшості сіл користуються водою з місцевих джерел, причому контроль за якістю води у місцевих джерелах недостатній. В Україні налічується дещо більше 1,2 тис. сільських населених пунктів (у них проживає 800 тис. осіб), жителі яких користуються лише привізною водою. 60% сільських населених пунктів не мають доріг з твердим покриттям, у більш як 10 тис. сіл відсутні зупинки громадського транспорту [17, с.13], 4,2 тис. сіл знаходяться від зупинок на відстані понад 3 км. [21, с.17].

Таблиця 4

Обладнання житла домогосподарств, %

Наявність у житлі домогосподарств:	Домогосподарства, які проживають у міських поселеннях	Домогосподарства, які проживають у сільських поселеннях
центрального опалення	63,6	1,4
водопроводу	84,2	20,0
каналізації	83,2	18,8
гарячого водопостачання	44,1	1,0
централізованого газопостачання	79,6	37,6
ванної або душу	77,0	14,1
телефону	59,6	21,4
сміттєпроводу	21,5	0,1

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 92 с.

Недоліки у виробничій сфері села, погіршення добробуту сільських жителів негативно впливають на стан соціально-культурної сфери. Так, нині в середньому лише на 5 сільських поселень, або на 2600 жителів припадає один об'єкт служби побуту, в цілому ж рівень побутового забезпечення сільського населення у 15–16 разів нижчий від міського, зате вартість послуг у 3–5 разів вища [21, с.171]. 60% поселень не мають відділень зв'язку, 77% – їдалень, кафе, чайних тощо, 80% – спортивних споруд. З 1990 р. по 2004 р. на селі з 60,5 тис. до 22,8 тис. одиниць зменшилася кількість магазинів [18, с.163]. Якщо у 1990 р. у сільській місцевості діяло 12,6 тис. дошкільних закладів і ними було охоплено 43% дітей, то у 2004 р. – уже відповідно 8,2 тис. і 23%. У 1990 р. на селі було 20 987 закладів культури клубного типу, а у 2004 р. – 16 973, масових та універсальних бібліотек – відповідно 18,7 і 15,1 тис., бібліотечний фонд зменшився з 188 до 148 млн. примірників [22, с.266, 312].

Закриття закладів соціальної сфери нерідко пояснюють істотним зменшенням контингентів споживачів відповідних послуг (наприклад, скороченням чисельності дітей шкільного віку) або раціоналізацією мережі (замість кількох спеціалізованих торговельних закладів, розташованих в одному селі, організовують один універсальний). Проте в сільській місцевості не зменшується, а збільшується кількість сіл, де є достатні контингенти споживачів, а відповідні заклади відсутні. Так, у 1996 р. налічувалось 1311 сіл з чисельністю дітей шкільного віку 50 і більше, у яких не було шкіл, а у 2001 р. – 1833; у 1996 р. – 115 сіл людністю 500 чол. і більше, у яких не було закладів культури і пересувного обслуговування, а у 2001 р. – 238; у 1996 р. – 268 сіл людністю 200 чол. і більше, у яких не було торговельних закладів, а у 2001 р. – 846 [4, с.52].

Введення ж у дію установ і підприємств соціальної сфери звелось до одиничних об'єктів (табл. 5). Єдине, що ще утримується на певному, хоч і втричі меншому, ніж у найкращі роки рівні, – це будівництво газопроводів і газопровідних мереж.

Все це зумовлено, перш за все, хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким платоспроможним попитом населення на платні послуги.

Отож, у своїй більшості селяни сьогодні живуть, як і сто років тому: без централізованого газо- і водопостачання, каналізації, елементарних побутових послуг, кваліфікованої медичної допомоги. Усе це особливо контрастує на фоні сільської місцевості економічно розвинутих країн Європи чи Північної Америки, де немає істотної різниці в умовах проживання сільських і міських жителів.

Таблиця 5

Обсяги будівництва об'єктів соціальної інфраструктури села в Україні

Введено в дію	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2004 р.	2004 р. у % до	
						1990 р.	2000 р.
Житлових будинків, тис. кв. м	4742	3423	2207	1229	1828	53,4	148,7
Загальноосвітніх навчальних закладів, тис. учнівських місць	65,0	60,8	17,7	8,6	6,9	11,3	80,2
Дитячих дошкільних закладів, місць	34500	19700	3100	235	90	у 219 разів менше	38,3
Лікарняних закладів (ліжок)	2324	781	291	65	101	у 8 разів менше	155,4
Амбулаторно-поліклінічних закладів (відвідувань за міну)	6493	6376	1960	800	260	у 24,5 раза менше	32,5
Будинків культури і клубів, тис. місць	38,8	32,1	4,0	1,0	0,536	у 60 разів менше	53,6

Підраховано автором за даними Держкомстату України та видань: Статистичний щорічник України за 2003 рік. – Державний комітет статистики України, 2004.– 632 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000.– 396 с.; Сахаський М.П. Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ, 2000.– 304 с.; Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник. – К.: Державний комітет статистики України, 2005.– 264 с.

Упродовж останніх років значних втрат зазнала сільська медицина. За даними Центру медичної статистики МОЗ, нині 43% (12 тис.) сільських населених пунктів України не мають навіть однієї медичної установи; у 125 фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАП) немає жодного медичного працівника; 30 сільських амбулаторій і 2170 ФАП не телефонізовані; не мають автотранспорту 58 дільничних лікарень і 311 лікарських амбулаторій [21, с.172].

Істотно знизився рівень здоров'я сільського населення, зросла його захворюваність і смертність. Причиною цього є, по-перше, та обставина, що медичні установи відсутні майже в половині сіл, а їздити в райцентри незручно і дорого (тож селяни часто просто не лікуються). Так, за даними обстеження домогосподарств, яке було проведене в жовтні 2004 р., через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю на селі не змогли впродовж року відвідати лікаря 20,7% з тих, хто потребував цього, тоді як у місті таких було 5,3%, не змогли пройти медичного обстеження з цієї ж причини – відповідно 18,7 і 1,9%. По-друге, злиденна сільська охорона здоров'я не може надати трудівникам села

достатньо кваліфіковану медичну допомогу, без якої хвороби переходять у хронічний стан, і неухильно зростає смертність. По-третє, слабка професійна підготовка переважної більшості сільських лікарів істотно позначається на здоров'ї селян.

За оцінками фахівців, різко зросла прихована, ніде не зареєстрована захворюваність селян, яка нині перебуває на рівні 50% [21, с.172]. Хоча за статистичними даними як первинна, так і загальна захворюваність мешканців села нижча, ніж у підліткового населення міст, відповідно, на 23,4% і 24,0% [4, с.200], це значною мірою обумовлено меншою кількістю звертань і неповним виявленням патології на селі.

Погіршення матеріальних умов життя і праці більшості селян, згортання фізкультурно-масової та оздоровчої роботи негативно впливає на фізичне здоров'я дітей та молоді, їх психоемоційний стан, стимулює поширення негативних відхилень у поведінці, вживання алкоголю, наркотичних та психотропних речовин. За даними вибіркового опитування членів домогосподарств у жовтні 2004 р., як добре своє здоров'я оцінили лише 69,7% сільських підлітків 14–15 років, дві третини (66,5%) – 16–17-річних селян і 64,9% молодих людей віком від 18 до 29 років [23, с.54].

Нині у розвинутому світі одним з найважливіших чинників формування нового якісного рівня суспільства й економіки визнається *освіта* населення. На жаль, останнім часом погіршується якість та рівень освіти сільських дітей і молоді, збільшується частка тих, хто має лише базову загальну та початкову освіту, причому найвідчутніше це проявляється серед 15–19-річних селян. Як засвідчив Всеукраїнський перепис населення 2001 р., зростає кількість неписьменних осіб. Село за цим показником значно перевищує місто: якщо в місті на 100 тис. населення зареєстровано 254,4 неписьменних, то в селі – 963,8 осіб. При цьому такий стан склався не лише за рахунок дорослого населення: серед дітей та молоді віком 10–19 років у містах цей показник становить 25,1, а на селі – 42,8 осіб [15, с.60].

Це тісно пов'язано з незадовільними матеріальними умовами життя більшості сільських жителів та критичним станом мережі сільських загальноосвітніх закладів. Нині понад 18% сільських шкіл – це загальноосвітні навчальні заклади з малою наповнюваністю, більше половини з яких – початкові школи. Лише близько 1,1% сільських учнів (проти 10% – городян) у 2003/04 навчальному році навчалось у гімназіях, ліцеях та колеґіумах.

Вельми актуальним для сільської молоді стало питання отримання якісної середньої та доступності вищої освіти. Як свідчать соціологічні дослідження, 88% сільської молоді вважає, що вони не мають можливості здобути освіту належної якості за місцем проживання [5, с.198–199]. Враховуючи це, сільська молодь „української глибинки” більшою мірою зорієнтована на вступ до ВНЗ I–II рівнів акредитації, тоді як городяни (особливо жителі обласних центрів) у більшості випадків налаштовані на навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Це, зокрема, підтверджують дані соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”. Серед тих, хто планує продовжити навчання, на селі хотіли б вступити до ВНЗ I–II рівнів акредитації 26%, а в обласних центрах – 10%, а до ВНЗ III–IV рівнів акредитації – відповідно 64 і 81% [3, с.131]. Падає зацікавленість молоді до навчання у вищих навчальних закладах, які готують спеціалістів для сільського господарства: якщо у 1990 р. конкурс на вступних іспитах до вищих навчальних закладів цієї спеціалізації у ВНЗ I–II рівнів акредитації становив 173 поданих заяв на 100 зарахованих, то у 2003 р. – 123, у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – відповідно 199 і 134 [11, с.480]. Деякою мірою розширенню доступу сільської молоді до здобуття вищої освіти сприяє вступ у ВНЗ за цільовим направленням, однак з року в рік кількість такої молоді скорочується: якщо в 1995 р. за цільовим направленням до ВНЗ усіх рівнів акредитації вступило 36,4 тис. молодих селян, у 2000 р. – 26,1 тис., то у 2003 р. – 25,3 тис. [4, с.199].

Криза в аграрному секторі економіки, соціально-економічний занепад села надзвичайно негативно позначається на підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня дітей і молоді, про що засвідчують зокрема дані соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”. Сільські старшокласники набагато рідше порівняно з їх міськими однолітками відвідують музеї, виставки, театри тощо (табл. 6).

Таблиця 6

Частка молодих людей серед учнівської молоді віком 16–17 років, які впродовж останніх дванадцяти місяців жодного разу не відвідували нижченазвані заклади освіти та культури, %

(за даними соціологічного дослідження „Молодь на порозі самостійного життя”)

Назва закладу	Місце проживання	
	Обласний центр	Село
Музеї, виставки	27	44
Бібліотеки	19	14
Театри	39	73
Кінотеатри	29	64
Комп’ютерні ігри, Інтернет	19	29

Таким чином, можна стверджувати, що зміни, які відбуваються впродовж останнього десятиліття в суспільному житті країни, в соціально-економічному становищі українського села загалом негативно впливають на становлення та розвиток сільських дітей і молоді. Хоча, з іншого боку, не можна не бачити і позитивних перемін, які їх характеризують.

Так, як свідчать соціологічні дослідження, проведені Державним інститутом проблем сім’ї та молоді та Українським інститутом соціальних досліджень, протягом останніх років поліпшилася ситуація щодо оцінки молодими людьми свого матеріального становища. Якщо у 2000 р. 62% сільської молоді визнавали його нижчим за середнє, то в червні 2004 р. — уже 49%, хоча на селі ця тенденція й набуває вияву значно повільніше, ніж у містах. Незважаючи на гостроту широкого кола соціальних питань на селі та більш скрутне матеріальне становище сільської молоді, її конфліктний потенціал є стабільно нижчим, ніж у молоді, що мешкає в містах.

За останні роки серед молоді країни в цілому змінюється на краще ставлення до своєї держави та громадянства: так, у 1996 р. пишалися своїм громадянством 55% молодих людей, у 2002 р. — 67%. Причому сільська молодь є однією з найбільш патріотично налаштованих груп населення: у червні 2004 р. 78% молодих селян відповіли, що вони пишаються тим, що є громадянами України.

Молодь на селі більшою мірою, ніж городяни переконана у правильному виборі шляху розвитку України як незалежної держави. Якби сьогодні відбувся референдум щодо проголошення незалежності України, то 68% молодих селян проголосували б за її підтримку (серед молодих жителів міста ця цифра становить 59%) і лише 8% — проти незалежності.

Нині більш позитивно, ніж наприкінці 90-х років минулого століття, молоді селяни оцінюють більшість напрямів діяльності організацій, установ, соціальних інститутів, які займаються соціальною роботою з дітьми і молоддю, допомагають їм вирішувати їхні проблеми. Наприклад, тих, кого задовольняє робота громадського транспорту, стало вдвічі більше (у 1998 р. таких було лише 35%, а в 2004 р. — уже 73%), на стільки ж збільшилося і число тих, хто позитивно оцінює роботу закладів культури, дозвілля (було 22%, а стало — 45%) [4, с.201].

Значною мірою це визначається тим, що соціально-економічна ситуація на селі, становище сільської молоді є предметом певної уваги найвищих органів державного управління, міністерств і відомств, місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, громадськості загалом. Однак, на нашу думку, як засвідчують наведені нами на початку статті дані, цих зусиль ще явно недостатньо для того, щоб на селі повною мірою були створені сприятливі для становлення та розвитку дітей і молоді умови. Якщо до цього додати, що, за даними соціологічних досліджень, 30% сільської молоді готові переїхати до міста негайно, ще 26% – через деякий час, то стане зрозумілим, наскільки серйозною для українського села є загроза втрати молодого покоління.

Вважаємо, що важливим кроком у здійсненні державної політики стосовно сільських дітей і молоді може стати якнайшвидше прийняття та впровадження Загальнодержавної комплексної програми підтримки та розвитку українського села „Добробут через аграрний розвиток” на 2005–2009 роки, що розробляється з урахуванням основних положень Програми Уряду „Назустріч людям”. У цій програмі планується передбачити здійснення ряду організаційно-правових і фінансово-економічних заходів, що забезпечать виведення агропромислового комплексу, в цілому українського села з кризи, стабілізацію та сталий його розвиток.

На наш погляд, реалізація як цієї програми зокрема, так і державної політики на селі в цілому неможлива без вирішення соціальних проблем підростаючого покоління, широкого його залучення до соціально-економічних перетворень на селі.

Джерела

1. *Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр.* „Шляхом європейської інтеграції” / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. – К.: ІОЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
2. *Молодь на порозі самостійного життя* / Д.А. Дмитрук (керівник авт. кол.), О.О.Яременко, О.М.Балакірева, Т.В.Бондар та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. – 166 с.
3. *Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.)*. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. – 266 с.
4. *Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 року, 2005 рік* / Відповідальні за випуск Стельмах Л.М., Маляревська І.А. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 119 с.
5. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том І. Потенціал сільського сектора*. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с.
6. *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти*. – К.: Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, 2004. – 558 с.
7. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. збірник*. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 194 с.
8. *Лисовий А.В. Демографічні проблеми сільського населення // Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій: Збірник наукових праць*. – К.: Об’єднаний інститут економіки НАН України, 2004.– 188 с.
9. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 2. Соціальні ресурси сільських територій*. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003.– 466 с.
10. *Статистичний щорічник України за 2003 рік*. – Державний комітет статистики України, 2004.– 632 с.

11. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)* / Під ред. В.М.Литвина. – К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 2001. – 704 с.
12. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. акад. НАН України В.М.Геєця. – К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
13. *Сахацький М.П.* Проблеми відродження сільського господарства. – К.: ІАЕ, 2000. – 304 с.
14. *Людський розвиток в Україні: 2004 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь* / За ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 266 с.
15. *Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень.* – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 92 с.
16. *Пирожков С.І.* Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С.5–20.
17. *Роздрібна торгівля України у 2003 році.* – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 230 с.
18. *Осташко Т.О.* Ринкова трансформація аграрного сектора. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
19. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. Частина І.* – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 458 с.
20. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. – 296 с.
21. *Україна в цифрах. 2004. Статистичний довідник.* – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 264 с.
22. *Стан здоров'я населення (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2004 року).* Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – 82 с.

Аннотація. Исследуются проблемы социально-экономического развития украинского села на современном этапе и их влияние на процесс социализации сельских детей и молодежи. Проанализированы вызванные экономическим кризисом 90-х годов и реформированием аграрной сферы социальные потери и такие негативные явления, как низкий уровень занятости сельских жителей, их обнищание, упадок социальной инфраструктуры села, увеличение депопуляции, резкое сокращение населения сел, их вымирание. Подчеркнуто, что серьезная угроза потери молодого поколения для украинского села требует усиления реализации государственной молодежной политики.

Abstract. The article is devoted to the problems of social and economic development of modern Ukrainian village and their influence on the process of socialization of rural children and youth. Particularly, the author emphasizes the fact that deep economic crisis of the 90-s and social losses accompanying agrarian sphere reforming at this stage have caused such negative phenomena as low level of employment of villagers, their impoverishment, decay of village social infrastructure, increase of depopulation, rapid reduction of village inhabitants, their dying out. Such state of things makes farming a hopeless sphere of activity for rural children and youth, whereas the village itself becomes an unpopular residence. The author points out the necessity to reinforce the implementation of national youth policy because of a serious threat to lose Ukrainian village young generation.